

قازاق تاريحي سىنداعى ايجىلى ادامدار

داروئي باي اقالاقتى

كامال ماقاي ۇلى

ۇلتتار باسپاسى

قازاق تاريحينداغى ايگىلى ادامدار

دايرۇباي اقالاقسى

كامال ماقاي ۇلى

ۇلتتار باسپاسى

图书在版编目 (CIP) 数据

达尔吾拜／卡马力·马凯著．—北京：民族出版社，
2005.11

(哈萨克历史名人丛书)

ISBN 7-105-07384-5

I. 达... II. 卡... III. 达尔吾拜—生平事
迹—哈萨克语(中国少数民族语言) IV. K825.1

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2005)第 136335 号

达尔吾拜

作 者：卡马力·马凯

责任编辑：华尼西

封面设计：刘家峰

出版发行：民族出版社

社 址：北京市和平里北街 14 号

邮 编：100013

网 址：<http://www.e56.com.cn>

电 话：010-64228006

经 销：各地新华书店

印 刷：迪鑫印刷有限公司

开 本：787 毫米 × 1092 毫米 1/32

印 张：4.25

版 次：2005 年 11 月第 1 版北京第 1 次印刷

印 数：0001-3000 册

定 价：7.00 元

《哈萨克历史名人丛书》

第 3 辑

康里子山

库库岱

玛弥

巴耶克毕

库迭克

迭玛江

拜莫拉

达尔吾拜

卜合西

贾布合拜

杜别克

布尔克特拜

قازاق تاريحينداغى ايگىلى
ادامدار

3 - توپ

قانلى زىسان
كوگەداي گۇڭ
مامى مېي
بايەكە مېي
كودەك مارالباي ۇلى
دەمەجان كەشۇباي ۇلى
بايموللا قارەكە ۇلى
دارۇباي اقالاقشى
بىقىش شەشەن
جالبىقباي اقالاقشى
دۋبەك شالەنبايەۆ
بۇركىتباي باتىر

《哈萨克历史名人丛书》编委会

主 任：苏丹·张波拉托夫

副主任：贾合甫·米尔扎汗
艾克拜尔·米吉提

满苏尔·阿布力
夏木斯·胡玛尔

编 委：苏丹·张波拉托夫
满苏尔·阿布力
夏木斯·胡玛尔
别克苏勒坦·凯赛
努尔巴合提·哈德尔
阿里木江·努尔哈孜

贾合甫·米尔扎汗
艾克拜尔·米吉提
巴合提汗·何德尔穆林
阿山·艾布
阿曼泰·沙哈提

主 编：贾合甫·米尔扎汗

副主编：巴合提汗·何德尔穆林 夏木斯·胡玛尔

«قازاق تاريحينداغى ايگىلى ادامدار» اتتى كىتاپتاردىڭ رەداكسيا القاسى

مەخسەرۋشى : سۇلتان جانولاتوۋ

مەخسەرۋشىنىڭ ورنىياسارلارى :
جاقىپ مرزاقان ۇلى ، مانسۇر ءابىل ۇلى
اكىبار ءماجىت ۇلى ، شامس قۇمار ۇلى

رەداكسيا القاسى :
سۇلتان جانولاتوۋ ، جاقىپ مرزاقان ۇلى
مانسۇر ءابىل ۇلى ، اكىبار ءماجىت ۇلى
شامس قۇمار ۇلى ، باقتقان قىدىرموللىن
بەكسولتان كاسەي ۇلى ، اسان ابەۋ ۇلى
نۇرباقت قادىر ۇلى ، امانشاي ساھات ۇلى
المىجان نۇرعازى ۇلى

باس رەداكتور : جاقىپ مرزاقان ۇلى

باس رەداكتوردىڭ ورنىياسارلارى :
باقتقان قىدىرموللىن ، شامس قۇمار ۇلى

العى ءسوز

ۇلتتار باسپاسىنىڭ قازاق رەداكسىياسى جوبالاعان ، «قا-
زاق تاريحينداى ايگىلى ادامدار» رەداكسىا القاسىنىڭ ۇيىم-
داستىرۋىمەن جازىلىپ ، باسپادان شىعپ جاتقان تاريحي تۈل-
عالارىمىز جونىندەگى تاريحي ەسسەلەردىڭ ءۇشىنىشى توبى
قالىڭ وقىرمانداردىڭ قولىنا تيگەلى وتىر . «كەڭەسپەن پىش-
كەن تون كەلتە بولمايدى» دەپ اتا-بابالارىمىز تەككە ايتپا-
عان . ءبىز مىنە كوزدەگەن ماقساتىمىزعا نەگىزىنەن جەتىپ
وتىرمىز . ارۋاقتى اتا-بابالارىمىز ءبىزدىڭ عاشان دا ولاردىڭ
تۋىن جىقپاي ، جوعىن جوقتايتىنىمىزعا سەنگەن . ال ەندىگى
ۇرپاقتارىمىزدىڭ قازىرگى ۇرپاق سالىپ كەتكەن ءىز نەگە-
زىندە اتا تاريحىمىز ، ۇلى تۇلعالارىمىز جانە شۇعىلالى مادەن-
يەت مۇرالارىمىز جونىندە وراسان زور نەزەنىستەر جاسايتە-
نىنا سەنەمىز...

دەمەك ، «قازاق تاريحينداى ايگىلى ادامدار» دەگەن
ورتاق اتپەن العاشقى ادىمدا جازىلعان جەلىلەس كىتاپ مىنە
وسىنداى نىزگى ماقساتپەن جازىلىپ ، كوپ بولپ بىرلىكتە
كۇش سالۋدىڭ ارقاسىندا ، بىلگەرى-كەيىن باسپادان شىقتى .
2000-جىلى ءبىرىنشى توپتاعى ، 2002-جىلى ەكىنشى توپتا-

عى تارىخىي تۇلعالارىمىز جونىندەگى جەلىلەس كىتاپتار قالماق
وقىرماندارمەن قاۋىشقاننان بەرى ، ەل ەشى-سىرتىندا وزىندە-
دىك نىقال تۇدىرعان ەڭبەك بولغانى كوپكە ايان . ونىڭ
2003-جىلىدىڭ جازىنان تارتىپ كۇزىنە دەيىن نەشە اى شىندە
شىنجياڭ خالىق رادىيو ستانىياسىنىڭ «سوز قامباسى» باء-
دارلاماسى بويىنشا بەرىلۋى ۇلتىمىز تارىخىنداى ارسى ادام-
زات ، بەرىسى تۇعان خالىقىمىز ۇشىن ، وسكەن ەلى ۇشىن
ەسەلى ەڭبەك سىڭىرگەن ارداگەرلەرىمىزدىڭ ەل ەشى-سىر-
تىنداى نىقالىن بۇرىنغىدان دا اسىرا ۇتۇستى .

سوندىقتان «قازاق تارىخىنداى اىگىلى ادامداردىڭ» 3-
توبىنداى 12 تارىخىي تۇلعا تۇرالى جازىلغان تارىخىي ەسەلەر-
دىڭ قالىڭ وقىرماندارىمەن بەت كورىسۋى بايلانىسىمەن كەي-
بىر ويلارىمدى ورتاعا سالا كەتۋدى ەجون كوردىم .

ەبرىنشى ، «قازاق تارىخىنداى اىگىلى ادامدار» دەگەن
ورتاق اتپەن باسپادان شىققان جەلىلەس كىتاپنىڭ جازىلۋىندا
جانە قالىڭ وقىرماندارمەن بەت كورىسۋىندە ، ەبىز ەڭ الدى-
مەن ۇلتتار باسپاسى قازاق رەداكسىياسىنىڭ بارلىق رەداكسىيا
قىزمەتكەرلەرىنىڭ سىڭىرگەن ەڭبەگىن جوعارى باعالاۋعا ەت-
ىمىسىز . ولار بۇل يگىلىكتى جۇمىستى جوبالاپ ، قارجى
جاقتان قامتاماسىزداندىرىپ قالماستان ، وزدەرى ۇيىمداس-
تىرعان رەداكسىيالىق القاداعى ماماندارمەن تىعىز سەلبەستى .
سونىڭ ارقاسىندا بۇل كوللەكتىۆ قامال الۋ تابىستى بولدى .
ەبىز ۇلتتار باسپاسى قازاق رەداكسىياسىنىڭ وزدەرى سەلبەس-

تىڭ جاساغان عالمدار مەن قالامگەرلەرگە دەگەن قۇرمەتنە جانە ،ۋەندى قىزمەتتەرنە ،دان رىزالىق بىلدۈرۈمىز . ولار خالىقىمىزدىڭ تارىخىغا ، مادەنىيەتنە ، ۋالى تۇلعالارغا قاتنىستى ،بىر كەلەلى جۇمىستى تىندىرۇغا چول اشتى ، بۇدان كەينىگى نەزەرىستەرگە نەگىز قالادى . خالىق جۇرەگىنەن ورىن الپ ، عالمدار مەن قالامگەرلەردىڭ كۈتكەن جەرىنەن شىعاتىن وسىنداي جۇمىستاردىڭ جالغاسا بەرۋىن ،ۋىست ەتەمىز .

ەكىنشى ، غازىرگە دەيىن قالىڭ وقىرماندارىمىزدىڭ قولىمىزدا تىگەن جىرما نەشە تارىخى تۇلعالارىمىز جۈمىستە جازىل .

ەان غۇمىرنامالىق ەسەلەردىڭ باسىم كۈپىشلىگى ،يىسى قازاققا ورتاق تارىخى ادامدار ەدى . ال مىنا ،ۋىشنىشى تۈپتەن تارىخى تۇلعالار بولسا نەگىزىنەن ەلىمىزدەگى قازاق خالىقىنان شىققان ادامدار ، بۇلاردىڭ كۈبى 19-ئاسىردىڭ كەينىگى جا .

رىمى مەن 20-ئاسىردىڭ العاشقى جارىمىندا جاساغان كىسە .

لەر . ولار تۇرالى دەرەكتەر نەگىزىنەن ەل اۋىزىنان جىنالىغان اڭىز-اڭگىمەلەر بولغاندىقتان ، ،بىز اۋتورلاردىڭ مۇمكىندىك .

تىڭ بارىنشا جازبا دەرەك نەگىزىن تابۇغا كۈش سالۇن ، اڭىز-اڭگىمەلەرگە سۈيەنپ جازعاندا دا وقىرماندى يىلاندىرۇ قۋاتى كۈشتى بولۇن تالاپ قىلدىق . ،بىز ولاردى مۇمكىندىك .

تىڭ بارىنشا قاتنىستى تارىخى ماتەريالداردان پايدالانىپ تۈزەت .

تىڭ نەمەسە قاچەتتى وڭدەۋدەن وتكىزدىك .ال كەيىرەۋىن وقىرماندار مەن زەرتتەۋىشلەردىڭ ساراپتاۋىنا قالدردىق .

،ۋىشنىشى ، «قازاق تارىخىنداى اڭگىلى ادامدار» سىندى

بۇل جەلئەس كىتاپتاردى قالاى جازۇ جونىندە ، اسرەسە جازۇ سلوبى جونىندە ، ۱۰۰۰ باستا اۆتورلارعا قويىلعان تالاپ انىق بولاتىن . ونىڭ كىلەڭ كوركەم شعارما دا ، قاتالڭ ولشەمى بار عىلمى شعارما دا مەس ەكەنى ، جازىلماقشى بولعان تاريحي تۇلعا جونىندەگى جازبا نەمەسە اڭىز دەرەكتەر - گە سۇيەنە وتىرىپ ، مۇمكىندىكتىڭ بارىنشا ، قاراپايىم ، جات - تىق تىلىمەن جازىلعان تاريحي ەسسە بولۇى تالاپ ەتىلگەن . ۱۰۰۰ بىراق بۇل تاريحي وچەرىكتەر جازىلۇى بارىسىندا ، سلوپ جاعىنداى الا - قۇلالىقتان ساققانالمادىق . سوندىقتان مەن تاريحي تۇلعانىڭ ەكىنشى توبىنا جازعان العى سوزىمدە : ” ۱۰۰۰ - تورلارىمىزدىڭ كوپى اقىن - جازۇشىلار جانە زەرەتتەرمەندەر بولغاندىقتان ، كەيىر ەسسەلەردىڭ زەرەتتەۋ تۇسى باسىم بول - دى ، كەيىر ەسسەلەردىڭ كوركەمدىگىنە كوڭىل ۱۰۰۰ بولۇمىز كۇشتى بولدى دا ، ولاردىڭ تاريحي دەرەك نەگىزىنە تىياناقتاۋد - مىز جەتەرسىز بولدى . ال كەيىر ەسسەلەردىڭ تاريحيلىعى باسىم بولىپ كەتتى ” دەگەن ەدىم . مۇنداي جاعايدىڭ كەلىپ شىعۇىنا سەبەپ بولعان باستى ماسەلە ، ۱۰۰۰ بىزدىڭ اۆتورلارىمىز - دىڭ كەيىرەۋى ۱۰۰۰ وزىنىڭ كوركەم شعارما مەس ، تاريحي وچەرىك جازىپ وتىرعانىن تولىق ەسكەرمەدى . ولاردىڭ ۱۰۰۰ وزى جازعان تاريحي ەسسەگە كىرگەن ۱۰۰۰ نى تاريحي تۇلعا مەن كەلەلى تاريحي ۱۰۰۰ قاتىستى دەرەك نەگىزىن كورسەتپەۋى ۱۰۰۰ بىزدىڭ كىناراتتاردى تۈزەتۈمىزگە قىيىندىقتار اكەلدى . بۇ - لارعا ۱۰۰۰ بىز جوعارىدا جازعانىمداي قاچەتتى تۈزەتۈ ، جانە لايىق -

تى وڭدەۋلەر جاساعاننان سىرت ، نەگىزىنەن ئۆتۈردىڭ جازۇ
 سىلوبىنا قۇرمەت قىلىدىق . سونىمەن بىرگە ئىگىز-ئىگىمەلەرگە
 سۈيەنسپ جازىلغان كەيىپىر تارىخىي ادام جانە تارىخىي ۋاقىعالارغا
 قاتىستى بايانداۋلار الدىنا «ئەل ئىشىندە ئىگىز بولسۇن ايتىلىۋىدۇ»
 شا» نەمەسە «كەيىپىر ادامدارنىڭ ئىگىمەلەپ بەرۋىشى» دە-
 گەن سىياقتى سۆزدەرمەن ئىنقىتاما بەرسۇن وتىردىق . ئەل كەيىپىر
 ئۆتۈرلەردىن ءوزى جازغان ەسسە قاچەتى ءۇشىن پايدالانغان
 ماتەريالدار تۈرالى ئىنقىتاما بەرۋىدى تالاپ قىلىدىق . رەداكسىيا
 القامىز ارالىقتا قايتا باس قوسىپ ، ءۇشىنىشى توپتا جازىلاتىن
 تارىخىي ادامداردىن كەيىپىرەۋىنە ءىشىنارا تەڭشەۋ جاسادى .
 سوندىقتان ۇلتتار باسپاسى قازاق رەداكسىياسىنىڭ باسشىلارى
 مەن «قازاق تارىخىنداعى ايگىلى ادامدار» رەداكسىيا القاسى
 قالىڭ وقىرماندارى مەن خالىق جۇرتشىلىقىنىڭ وسىنداي
 ءىپىر يىگىلىكتى ۇلكەن جۇمىس سىستەلۋى بارىسىندا كەلىپ
 شىققان مۇنداي ءىشىنارا جاعدايلاردى دۇرىس تۇسىنىۋىن ءۇ-
 مىت ەتەدى . اتا-بابالارىمىز «كۈش جۈرە-جۈرە تۈزەلەدى» دە-
 گەن ەمەس پە ؟ بۇل جاعدايلار ءىزىزدى تاجىرىبە قورىتىنىدۇ-
 لاۋغا جەبەدى .

تۈرتىنىشى ، ۇلتتار باسپاسى قازاق رەداكسىياسى مەن
 «قازاق تارىخىنداعى ايگىلى ادامدار» رەداكسىياسى ۇلتىد-
 مىزدىڭ تارىخىنداعى ۇلى تۇلعالار ، تارىخىي ادامدار جونىندە-
 گى نىزدەنىس ، زەرتتەۋ ، تارىخىي وچەرىكتەر جازۇ وسىمەن
 اياقتادى دەۋدەن ۇلاق . ويتكەنى ، ەڭ الدىمەن ءۇرلى سەبەپ-

تەر سالدارىنان ۇلتىمىز تاريحينداى ەلىمىز قازاقتارىنا تىكە قاتىسى بار تالاي تاريحي تۇلعالار جونىندە ، مۇنداي جۇيەلى ، كولەمدى ەڭبەكتەر جازىلىپ بولعان جوق . كەيىرەۋى جو- نىندە دەرەك كوزدەرى از . كەيىرەۋى جونىندە ارناۋلى نىزدە- نىپ-جازىپ جۇرگەن ادامدار جوق . كەيىر ادامدار جازسا دا باسپاعا كوتەرۋگە ۇلگىرمەدى .

جاقىپ مىرزاقان ۇلى

- 2004-جىلى 25-ئاۋىر ، بىيجىڭ

مازمۇنى

بەتئاشار	1
قارا كەزدىك	8
حالىق قامقورى	46
جاڭئالىق جارشىسى	64
قابىرغانى قايسىتىرغان قازا	95
دارۋىيائى ءسورتى ۇلىنىڭ شەشەندىك سوزدەرى	107
دارۋىيائى اقالاقشىنىڭ بالا-شاعالارىنا كوڭىل ايتۇ	122

بەتاشار

بىر تۇتاس ، كوپ ۇلتتى وتانىمىزدىڭ بىر بولەگى شىنجاڭداغى قازاق ۇلتى جونىنەن ايتساق ، شىنجاڭداغى ۴ار ۇلت حالقىمەن بىرگە وتانىمىزدىڭ باتىس سولتۇستىك شەكاراسىن اشۇ ، گۈلدەندىرۋ ، قورعاۋ ، شۇكىلاتى مادەن-يەتنى جاراتۋ جولىندا باستان-اياق وشپەس ۇلەس قوستى .

انە سول وتان تۇتاستىعىنا ، ۇلتتىق شارۋاشىلىقتىڭ دامۇر-نا ، مادەنيەتتىڭ كوركەيىپ-گۈلدەنۋىنە باستاما بولپ ، ايانباي ۇلەس قوسقان ەل ازاماتتارىنىڭ ەسمى حالق كوڭلىنى ماڭگى كەتپەستەي ۇيالاغاندىقتان ، ولاردىڭ يگى ستەرى ەل اراسىندا اغىز بولپ ايتىلىپ كەلەدى . سولار-دىڭ بىرى-بىز كەزىندە شىنجاڭنىڭ بىلە رايونىنداغى قازاقتار اراسىندا حالق شارۋاشىلىعىن كوركەيتۋگە كۈيد-نىپ ، مەكتەپ اشپ ، مالشى حالقتى ساۋاتتانۋعا باستا-عان ، كوشپەندى تۇرمىستى وترىقتى قونستانۋعا ۇيىس-تىرعان ، حالقتى جاڭا ساناعا باستاعان ، جاپون باسقىنىش-لارىنا قارسى ۇلتتىق بىرلىكسپ ساياساتىن بەلسەندىلىك-

چەن ۋىگىتتەگەن ەل اعاسى دارۋباي ءسورتى ۇلى ەدى . ول جايىنداى باياندى ، خالىقتان ۇققان ، ءوزىمنىڭ كورىپ- بىلگەندەرمىدى بىرلەستىرە وتىرىپ جازۋدىڭ سىرتىندا ، دارۋباي ءسورتى ۇلىنىڭ شەشەندىك ءسوز ، ماغال-ماتەل جانە ولەڭ شۇماقتارىن دا تاريحي ماتەريال رەتىندە جازدىم . وقىرمانداردىڭ تالعام تارازىسىندا سالماقتاۋلارىنا سەنە- مىن .

مەن سول دارۋباي تۇعان اۋىلدا تۇلىپ ەر جەتتىم . 1936-جىلدىن 1942-جىلعا دەيىن توعىزتاراۋدىڭ مۇقىم دەگەن جەرىندەگى ”باغىستان“ مەكتەبىندە 6-كلاسقا دەيىن دارۋبايدىڭ ۇيىندە جاتىپ ، دارۋبايدىڭ بالاسى ابدىقاپارمەن بىرگە وقىدىم . وقۇ بىتىرگەن سول ، 1945-جىلدىڭ شىلدە اينىا دەيىن اۋىلدا بولدىم . ءبىزدىڭ ءۆي دە وسى اۋىلمەن جاز جايلاۋدا ، قىس قىستاۋدا بىرگە كوشىپ-قو- نىپ ، ارالاسىپ ءوتتى .

تۇرمىسىمىزداعى وسىنداي قويۋ بايلانىستار سەبەپتى ، ەل اعاسى بولعان دارۋباي ءسورتى ۇلىنىڭ ىستەگەن ىستە- رىن كوزىمىمەن كوردىم . ايتقان ونەگەلى سوزدەرىن ەت قۇلاعىمىمەن ەستىپ ، ءتالىم الدىم . كەيىن ازامات بولپ اۋىلدىن الىستاپ ۇكىمەت ىستەرى مەن قوعامدىق قىزمەتكە ارالاسىپ كەتتىم دە ، ايلار اۋىسىپ ، جىلدار جىلجىپ وتە بەردى . اۋىلداى كوپ ىستەر ۇمىت بولا باستادى دەسەم

دە ، كەيىر ەل نازارىن اۋدارعان يىگىلىكتى سىتەر ەستەن ، ماڭگى شىقپايتىن اغىزداي بولپ قالادى ەكەن . سول سەبەپتى ، ونى تاريحتىڭ ءبىر بەلگىسى رەتىندە سويلەپ ، بولاشاق ۇرپاق ءۇشىن بۇرىنقى وتكەن كۈندەگى ۇنامدى . - ۇنامسىز جاعدايلاردان عاباردار بولۋعا از دا بولسا ساباق قالدىرسام دەپ ويلايتىنىمىن .

ۇلتتار باسپاسى جاعىنان شىعپ جاتقان «قازاق تاريى- جىنداعى ايگىلى ادامدار» اتتى جەلىلەس كىتاپتار رەدكولى- لىگياسىنىڭ «دارۋاي اقالاشى» جۈمىندەگى تاريحى وچەركىنى جازۋدى ماعان ساپسىرۋى وسى ويىمنىڭ ورىند- دالۋىنا جاعداي جاراتتى . ”ءسوزدىڭ قۇنى سۈبەلى سىتە“ دەگەندەي ، مەنىڭ ايتپاقشى ويىم دا ، ارينە ، دارۋايدىڭ ەلگە سىتەگەن سۈبەلى ەڭبەكتەرىنەن باستالادى . دارۋاي شىندىعىندا ءوز زامانىندا داۋلەتنىڭ قۇلى بولماي ، ەلگە جاققان ءداۋىردىڭ ۇلى بولعان . مەنىڭ وزىمە دە جايدارى كۈن شۋاعىندا ، ءبىلىمدى شام-شىراقتاي ، بۇلقىنسا اۋ- زىنان اسىل اقبلىا ءسوز شىعاتىن دانىشپان سەزىلۋشى ەدى . سوندىقتان بولار ، دارۋاي اقالاشى ۇنەمى اندەتىپ ايتىپ وتىراتىن ابايدىڭ ولەڭدەرى ، ورازالىنىڭ اۋەن كۈي- لەرى جانە دارۋايدىڭ ءىنجۋ-مارجانداي اقبلىا ، ماقال-ما- تەلدەرى كوكەيمە ۇيالاپ ، كۈنى بۈگىن دە ەستەن شىقپاي كەلەدى .